

«БЕКТЕМ»

Кыргыз-Түрк «Манас»
университетинин
проректору, PhD., профессор
Камалбек Карымшаков

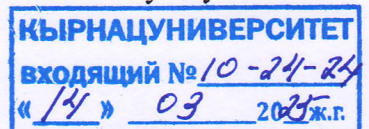
2025-жылдын 3-март айы

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультети филология бөлүмүнүн Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына жетектөөчү мекеме катары берген

ПИКИРИ

1. Диссертациялык кеңешке диссертацияларды коргоого кабыл алуу укугу берилген адистикке иштин дал келиши. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аттуу темадагы филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган илимий эмгеги диссертациялык кеңештин багытына, ал эми изилдөө ишинин мазмуну, концептуалдык негизи 10.02.01 – кыргыз тили адистигине шайкеш келет.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы учурда текстке эң татаал кубулуш катары мамиле жасоодо тилдин ар түрдүү деңгээлдеринин карым-катышта болуусун эске алуу менен анын күчөтүлгөн функционалдык аспектин стимулдаштыруу керектиги байкалды жана категориялык-тексттик стилистикада текстти бүтүн жыйынды катары моделдөөдө категорияларды аныктоо маселеси өтө курч турууда. Бул диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын кыргыз тилинин материалында изилдөөгө алуу зарылчылдыгына негизделип, аталган маселелерге биринчилерден болуп, системалуу, комплекстүү лингвистикалык иликтөөлөрдүн жүргүзүлүшү менен түшүндүрүлөт. Изилдөөдө тексттик категория түшүнүгү тексттин типологиялык белгилеринин аспектинде каралат, коммуникативдик актыны эсепке алуу менен аныкталат. Функционалдык-семантикалык категорияга сунуш кылынган типологиялык белгилерге жана мазмундук линиялык түзүлүшкө таянып, анын чындыкта ишке ашкан коммуникациянын, кенен контекстин, кептик баарлашуунун реалдуулугунун үстүрт жакка багытталганы көрсөтүлөт, б.а., алардын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-

маанилүүлүк деңгээлдери экстралингвистикалык негизде функционалдык семантикалык-стистикалык категория катары кыргыз тилиндеги көркөм чыгарманын материалында илимий-теориялык негизде биринчилерден болуп аныкталат. Бул диссертациялык иштин актуалдуулугун көрсөтөт.

Диссертациялык иште алынган жаңы илимий натыйжалар

1-натыйжа көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы боюнча жалпы жана жеке тил илиминдеги илимий-теориялык булактардан алынган материалдарга таянуунун жана аларга өз алдынча көз караш менен мамиле жасоонун негизинде ачык көрүнөт.

2-натыйжа тексттик категория түшүнүгү тексттин типологиялык белгилеринин (касиет жана параметр) аспектисинде каралып, коммуникативдик актыны эсепке алуу менен аныкталып, тактап айтканда, көркөм текстте белгилүү коммуникативдик-стистикалык функцияны аткарган жана көркөм кептин стилдик өзгөчөлүгүнө, аталган чөйрөдөгү баарлашуунун максатына жана милдетине, башка тексттик категориялардын белгилерине ээ болгон ар кандай деңгээлдеги тилдик каражаттар, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери, учурдагы кеп түшүнүгү ж.б. фактылык материалдардын негизинде ачылат.

3-натыйжа кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалып, анын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, ретроспекциялык тилдик айтылыштары, аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоого биринчилерден болуп алынгандан көрүнөт.

4-натыйжа көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, проспекциялык тилдик айтылыштары жана аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) алгачкылардан болуп изилдөөгө алынып, алардын фактылык материалдардын негизинде мүнөздөлүшү менен түшүндүрүлөт.

5-натыйжа көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү, айтылыштарын түзгөн тилдик каражаттары анализделип, алардын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлдери экстралингвистикалык негизде, б.а., функционалдык семантикалык-стистикалык категория катары структурасына кеңири лингвистикалык талдоо жасалып, тийиштүү илимий-теориялык тыянактар чыгарылгандан көрүнөт.

Изилдөөдө туюнтулган илимий натыйжалардын негизделиши
Илимий иш негизги беш бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүм «Текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн абалы, проблемалары» деп аталат. Анда темага ылайык жүргүзүлгөн изилдөөлөргө обзор жасалат, алар тексттик категория түшүнүгүнө жана анын көйгөйлөрүнө, ретроспекция жана проспекция категориясы жана алардын өзгөчөлүктөрүнө арналган, тигил же бул концепцияда өзгөчө көңүл тексттик категорияга бурулган. Лингвистикалык эмгектерде тексттик категорияга аныктама берүүдө, азыркы мезгилдин талабына ылайык, анын типологиялык жана параметралдык касиетине өзгөчө көңүл бурулган. Ошондой эле экстралингвистикалык факторлордун ретроспекция жана проспекциянын текст түзүүчү категория катары типтери, алардын көркөм тексттеги өзгөчөлүктөрү белгиленген.

Экинчи бөлүм «Көркөм тексттин лингвистикалык абалына анализ жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык негизи» деп белгиленилет.

Бул бөлүмдө прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору көрсөтүлүп берилген. Көркөм тексттин мазмундук-линиялык түзүлүшүнүн жалпы өзгөчөлүгү, андагы баяндоонун формасы жана айтылыш мүмкүнчүлүгү, көркөм текстте “мейкиндик” жана “убакыт” маанисинин ишке ашышы теориялык жактан гана белгиленилбестен, конкреттүү тексттерге (кыргыз тилиндеги материалда) лингвистикалык анализ жүргүзүү менен далилденет.

«Көркөм тексттин ретроспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деген аталыштагы **үчүнчү бөлүм** ретроспекция категориясынын структурасын, анын тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн айтылыштарынын системалуу уюшулушун жана аткаруу функциясын, ошондой эле толук бүткөн көркөм чыгарманын кеңейтилген процессинде ретроспекциялык категориянын аткаруучу милдеттерин анализдөөгө арналат.

Ошондой эле ретроспекция категориясы композиционалдык-структуралык деңгээлдеги аспектиде каралып, б.а., текстте ретроспективдүү функцияны реализациялаган каражаттарга жана ыкмаларга, тактап айтканда, тилдик айтылыштардын ретроспективдик формаларына анализ жасалат.

Төртүнчү бөлүм «Көркөм тексттин проспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деп аталат. Мында көркөм тексттеги проспекция категориясы, мазмундук-маанилик деңгээли, аткаруу функциялары, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, көркөм тексттеги проспекциялык айтылыштарынын жасалуу абалы лингвистикалык талдоого алынат.

Бешинчи бөлүм «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышы» деген аталышта берилип, көркөм тексттин аспектисинде ретроспекция жана проспекция категорияларынын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү талдоого алынат, алардын бири-бири менен болгон байланышы жана функционалдык семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) катары мүнөздөлүшү аныкталат.

Издөнүүчү тарабынан алынган натыйжалардан тиешелүү актуалдуу проблеманын, теориялык маселенин жана практикалык милдеттердин чечилишине багытталышы

Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдөн чыккан натыйжаларды бардык издөнүүчүлөр (студенттер, магистранттар, аспиранттар ж.б.) колдоно алышат. Ретроспекция жана проспекциянын каражатын колдонуу принцибин билүү – көркөм текстти жаратуучуларга жана аны редакциялоочу адистерге да эң керек. Филология адистиги боюнча “Текст таануу”, “Кеп маданияты”, “Стилистика”, “Тексттик лингвистика”, “Текстке лингвистикалык талдоо”, “Көркөм чыгарманы талдоо” сыяктуу курстарда иштин мазмунундагы факт-материалдарды, натыйжа-тыянактарды жана жоболорду пайдаланууга болот. Ошону менен бирге изилдөө ишинен алынган жыйынтыктар аталган багыттар боюнча окуу куралдарын, типтүү жана жумушчу программалардын, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде колдонууга сунушталат.

Иштеги негизги жоболордун, натыйжалардын, тыянактардын басмадан чыгуусу. Иштин мазмуну КРнын Президентине караштуу УАКтын тизмесиндеги басылмаларда, Кыргыз Республикасынын аймагынан сырткаркы РИНЦ системасында индекстелүүчү басылмаларда жарык көргөн автордун эмгектеринде жетиштүү көлөмдө чагылдырылган.

Авторефераттын диссертациянын мазмунуна шайкеш келиши.

Автореферат диссертациялык иштин мазмунуна, анда коюлган изилдөөнүн максаты менен милдеттерине шайкеш келет жана анда иштин жалпы мүнөздөмөсү, изилдөөнүн негизги идеялары жана жыйынтыктары кыскача мазмунда берилген. Авторефератка коюлуучу талаптар сакталган.

Диссертациянын мазмунундагы жана жасалгаланышындагы кемчиликтер.

1. Иште терминологиянын ашыкча колдонулушу жана айрым терминдердин ырааттуу эмес колдонулушу байкалат. Булар диссертациянын мазмунун түшүнүгө кыйынчылык жаратат.

Диссертациянын 14-бетинде автор мындай деп жазат: «Функционалдык семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) функционалдык-коммуникативдик, б.а., лингвистикалык – функционалдык-стилистикалык мамиледе жаралат, аларды изилдөө статикалык аспектке (тексттин натыйжасында), ошондой эле тексттик түзүлүштү чагылдырган жана коммуниканттардын таануу ишмердүүлүгүн түшүндүргөн принциптерди чагылдырууда пайда болот». Бул фрагментте «функционалдык» терминин жана анын туундуларынын ашыкча кайталанышы байкалат. Терминологиялык аппаратты тактап, бирдиктүү кылып, тийиштүү негизделбеген синоним терминдерди колдонууну азыйтуу керек.

2. Иштин 30-бетинде текст жөнүндө изилдөөлөргө сереп салынып келатып эле, түрк тилдериндеги “М.Ф. Фазылов (1958), С.М. Джаферова (1973), Т.В. Гамкрелидзе (1984), У.Ембергенов (1971), А.И. Искаков (1951), З.К. Ишмухаммедов (1970), А.К. Кайдаров (1988), Б.Ш. Катембаева (1965), Кожа Айшен (2010), Кожа Ергүн (2010), Л.Ш. Шагдаров (1962), М.Худайкулиев (1962), Хамид Түмүр (1982) ж.б. эмгектери түрк тилдеринин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды илимий жактан иликтеп берген”, – деп, түрк тилдерин изилдөөгө тиешеси жок окумуштуулардын да ысымдарын кошуп санап кетет. Маселен, Т.В.Гамкрелидзе индоевропа тилдерин изилдегени (Индоевропейский язык и индоевропейцы) жана М.Ф.Фазылов тажик тилдерин изилдегени (Изобразительные слова в таджикском языке) белгилүү.

3. Диссертацияга коюлуучу талаптардын бири: Таблица, сүрөт ж.б. материалдар колдонулса, алардын номерлери жана аталыштары ар бир бөлүмдүн ичинде бири-биринен көз карандысыз өзүнчө коюу тамга менен номерлениши керек жана ар бир таблица жана сүрөттүн астына түшүндүрмөсү берилиш керек. Ошондуктан иштин 32,35,38-беттеринде чагылдырылган таблицаларды диссертациялык ишти тариздөөнүн талабына ылайык катар номерин коюп, аталышын жазууну жана астына түшүндүрмө жазып коюуну сунуштайбыз.

4. Эмгекте ар кандай методологиялык ыкмалардын негиздеринин чектери аныкталбастан аралашып колдонулгандыгы байкалат. Мисалы, диссертант структуралык-семантикалык, функционалдык-стилистикалык, когнитивдик жана коммуникативдик-прагматикалык ыкмалардын элементтерин колдонот. Бул изилдөөнүн бирдиктүү методологиялык базасынын кабылдануусун кыйындатат. Мында диссертант изилдөөнүн методологиялык базасын тагыраак негиздеп, ар башка ыкмалар бирдиктүү методологиялык системага кандай интеграциялангандыгын көрсөтүү керек.

Диссертациялык иштин КРнын Президентине караштуу УАК кабыл алган тиешелүү талаптарга дал келиши.

Жыйынтыктап айтканда, Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы темасынын актуалдуулугу, максат-милдеттеринин аткарылгандыгы, иштин толук бүткөндүгү, алынган натыйжаларынын жаңылыгы жана илимий-теориялык, практикалык мааниси жагынан КРнын Президентине караштуу УАК кабыл алган тиешелүү талаптарга толук жооп берет, ал эми анын автору Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловна 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу деп бүтүм чыгарууга болот.

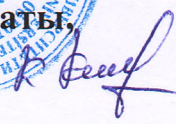
Дисертациялык иш Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультетинин филология бөлүмүнүн кезектеги кеңешмесинде талкууланды (№ 5 протокол).

Кеңешмеге төрайым, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Сагынбаева (10.02.06), филология илимдеринин доктору, профессор Ч.К.Найманова (10.02.19); филология илимдеринин доктору, доцент Г.К.Джумалиева (10.02.20); филология илимдеринин доктору, профессор С.С.Жумалиев (10.02.01); филология илимдеринин кандидаты, доцент Т.Абдиев (10.02.22); катчы филология илимдеринин кандидаты, доцент К.А.Калиева (10.02.20) катышты, корутунду бир добуштан жактырылган.

**Жыйындын төрайымы,
филология илимдеринин доктору,
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин
гуманитардык факультетинин
филология бөлүмүнүн профессору**

Б.Сагынбаева

**Катчы филология илимдеринин кандидаты,
доцент**

К.А.Калиева

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультетинин филология бөлүмүнүн кезектеги отурумунун № 5 протоколунан

КӨЧҮРМӨ

Бишкек шаары
3-март, 2025-жыл

Катышкандар: Б.Сагынбаева – төрайым, филология илимдеринин доктору, профессор (10.02.06); филология илимдеринин доктору, профессор Ч.К.Найманова (10.02.19); филология илимдеринин доктору, доцент Г.К.Джумалиева (10.02.20); филология илимдеринин доктору, профессор С.С.Жумалиев (10.02.01); филология илимдеринин кандидаты, доцент Т.Абдиев (10.02.22); **катчы,** филология илимдеринин кандидаты, доцент К.А.Калиева (10.02.20).

Күн тартибиндеги маселе:

1. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына жетектөөчү мекеме катары берген пикирин бекитүү.

Отурумдун төрайымы, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Сагынбаева: Урматтуу кесиптештер, бүгүнкү кеңейтилген отурумдун күн тартибинде коюлган Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» деген темадагы докторлук диссертациясын талкууга алып жатабыз. Аталган диссертация 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган.

Диссертациялык ишке Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңешинин чечими менен Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультетинин филология бөлүмү жетектөөчү мекеме катары бекитилген.

Жетектөөчү мекеме катары дайындалган докторлук диссертация менен толук таанышып чыктык. Анда эмесе, иштеги жетишкендиктер, ийгиликтер, жаңылыктар, илимий жыйынтыктар жана сунуштар боюнча пикириңиздерди айтсаңыздар.

Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» деген аталыштагы докторлук

диссертациясы боюнча пикирин айтуу үчүн филология илимдеринин доктору, профессор Найманова Чолпон Капаровнага сөз берилет.

Филология илимдеринин доктору, профессор Найманова Ч.К.: Категориялык-тексттик стилистикада текстти бүтүндөй моделдөөдө категорияларды аныктоо маселеси курч турат. Коммуникацияга болгон кызыгууну өнүктүрүү психология, социология, философия жана башка илимдерди камтыган текстти талдоодо дисциплиналар аралык мамилени талап кылат. Анткени, тил илиминде текстке жана анын категорияларына илимий негизде иликтөө жүргүзүү, системалык-структуралык тилди функционалдык-коммуникациялык изилдөөгө өтүү тенденциясы жүрүүдө. Демек, көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын кыргыз тилинин материалында изилдөөгө алуу зарылчылдыгы жана системалуу, комплекстүү лингвистикалык иликтөөлөрдүн жүргүзүлүшү бул изилдөөнүн актуалдуулугун айгинелеп турат.

Бул изилдөө кыргыз тил илимине бир катар алгылыктуу жетишкендиктерди алып келген. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин, алардын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, тилдик айтылыштарын, аткаруу функцияларын ачып бергендиги жана алардын категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышын, туюнтулуу өзгөчөлүктөрүн талдап, илимий-теориялык тыянактар чыгарылгандыгы менен баалуулукка ээ.

Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларын иликтөөдөн чыккан натыйжалар, тексттерге жасалган талдоолор филология тармагындагы лингвистика, стилистика, дискурсология, текст таануу сыяктуу курсттарды иштеп чыгууга жана филология багытындагы магистранттарды окутууда эң пайдалуу материал катары кызмат кылат. Мындан тышкары белгилүү жазуучулардын чыгармаларынан алынган тексттерге деталдуу анализдер жүргүзүлүү аркылуу изилдөөдө коюлган максаттар жана милдеттер толук ачылып берилген.

Жыйынтыктап айтканда, Байгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” аттуу диссертациялык иши – мазмундук жактан концептуалдуу докторлук диссертация, анын мазмунунда бир концепция камтылгандыктан, диссертациялык ишти жаңы багыттагы изилдөө катары эсептеп, коргоого сунуштайм.

Отурумдун төрайымы, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Сагынбаева: Сөз филология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун профессору С.С.Жумалиевге берилет.

Филология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун профессору С.С.Жумалиев: Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши 10.02.01 – кыргыз тили адистигинин профилине дал келет.

Изилдөөнүн максаты катары көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларын кыргыз тилиндеги материалдын негизинде лингвистикалык талдоого алууну, көркөм тексттин функционалдашуусунун структурасын жана өзгөчөлүгүн көркөм стилдин спецификасында табууну, экстралингвистикалык негизге шарттоону аныктоо эсептелет.

Бул максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй конкреттүү милдеттер коюлган:

1. Жалпы тил илиминде жана кыргыз тил илиминде тексттик лингвистикасынын көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын илимий-теориялык аспектиде изилденишин иликтөө жана ал категорияларды шарттаган экстралингвистикалык факторлорду белгилөө;

2. Прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрүн, көркөм текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдорун, методдорун, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздерин, учурдагы кептин убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү катары кыргыз тилинин материалында берилишин аныктоо;

3. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин жана анын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, ретроспекциялык тилдик айтылыштарын, ретроспекция категориясынын аткаруу функцияларын (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоо;

4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин жана анын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, проспекциялык тилдик айтылыштарын, проспекция категориясынын аткаруу функцияларын (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) изилдөө;

5. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышын жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрүн анализдөө.

Изилдөөнүн объектиси – тексттин семантикалык структурасындагы ретроспекция жана проспекция категориялары, аларды коштогон экстралингвистикалык шарттар болуп саналат.

Диссертациялык иш киришүүдөн, 5 бөлүмдөн, алардын ар биринин корутундуларынан, жалпы жыйынтыктоодон, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден, талдоого алынган көркөм тексттин материалынын тизмегинен турат. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү – 315 бет.

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, иштин теориялык жана практикалык маанилүүлүгү далилденет, анын максаты жана милдеттери аныкталат, илимий жаңылыгы, натыйжасы көрсөтүлөт, изилдөөнүн материалы белгиленет, диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору көрсөтүлөт, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жана диссертациялык иштин түзүлүшү берилет.

«Тексте лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн ал-абалы, проблемалары» деген 1-бөлүмдө темага байланыштуу изилдөөлөргө сереп жасалат, алар тексттик категория түшүнүгүнө жана анын көйгөйлөрүнө, ретроспекция жана проспекция категориясы жана алардын өзгөчөлүктөрүнө арналган. Лингвистикалык эмгектерде тексттик категорияга аныктама берүүдө типологиялык жана параметралдык касиетине өзгөчө көңүл бурулган.

«Көркөм тексттин лингвистикалык абалына анализ жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык негизи» деген 2-бөлүмдө прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору көрсөтүлгөн. Көркөм тексттин мазмундук-линиялык түзүлүшүнүн жалпы өзгөчөлүгү, андагы баяндоонун формасы жана айтылыш мүмкүнчүлүгү, көркөм текстте “мейкиндик” жана “убакыт” маанисинин ишке ашырылышы анализденген.

Иштин 3-бөлүмү «Көркөм тексттин ретроспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деп аталып, ретроспекция категориясынын структурасы, тилдик каражаттары, аткаруу функциясы, көркөм чыгарманын ретроспекциялык категориянын аткаруучу милдеттери, текстте ретроспективдүү функцияны реализациялаган каражаттары жана ыкмалары, тилдик айтылыштын ретроспективдик формалары анализге алынган.

Иштин «Көркөм тексттин проспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деп аталган 4-бөлүмүндө көркөм тексттеги проспекция категориясы, мазмундук-маанилик деңгээли, аткаруу функциялары, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, көркөм тексттеги проспекциялык айтылыштарынын жасалуу абалы лингвистикалык талдоого алынган.

«Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышы» деген аталышта берилген 5-бөлүмдө көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү талдоого алынат, алардын бири-бири менен болгон байланышы каралат.

Кыскасын айтканда, докторлук диссертацияларга коюлуучу талаптарга ылайык жазылган. Ар бир бөлүмгө тиешелүү тыянактары чыгарылып, корутундуланып, пайдаланылган адабияттардын жана иллюстративдик материалдардын тизмеси менен тиркемелери берилген.

Диссертациялык ишке карата сунуштар:

1. Иштин 30-бетинде текст жөнүндө изилдөөлөргө сереп жасалып келатып эле, түрк тилдериндеги “М.Ф. Фазылов (1958), С.М. Джаферова (1973), Т.В. Гамкрелидзе (1984), У.Ембергенов (1971), А.И. Искаков (1951), З.К. Ишмухаммедов (1970), А.К. Кайдаров (1988), Б.Ш. Катембаева (1965), Кожа Айшен (2010), Кожа Ергүн (2010), Л.Ш. Шагдаров (1962), М.Худайкулиев (1962), Хамид Түмүр (1982) ж.б. эмгектери түрк тилдеринин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды илимий жактан иликтеп берген” деп түрк тилдерин изилдөөгө тиешеси жок окумуштуулардын да ысымдарын кошуп санап кетет. Маселен, Т.В.Гамкрелидзе индоевропа тилдерин изилдегени (Индоевропейский язык и индоевропейцы) жана М.Ф.Фазылов тажик тилдерин изилдегени (Изобразительные слова в таджикском языке) белгилүү.

2. Иштин 32,35,38-беттеринде чагылдырылган таблицаларды диссертациялык ишти тариздөөнүн талабына ылайык катар номерин коюп, аталышын жазууну сунуштайбыз.

3. Диссертациялык иштин бир-эки жеринде ой, сүйлөм кайталанат. Маселен: “И.Р.Гальперин ретроспекциянын субъективдүү-окурмандык жана объективдүү-автордук болгон эки түрүн бөлүп көрсөтөт” (20-б.).

“И.Р.Гальперин ретроспекцияны объективдик-автордук жана субъективдик-окурмандык ретроспекция деп эки түргө бөлөт” (218-б.) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин ачык коргоого сунуштоого болот деп эсептейм.

Отурумдун төрайымы, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Сагынбаева: Сөз филология илимдеринин доктору, доцент Джумалиева Гүлнура Кабылбековнага берилет.

Филология илимдеринин доктору, доцент Джумалиева Гүлнура Кабылбековна: Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын "Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы" аттуу диссертациялык изилдөөсү (адистиги 10.02.01 – кыргыз тили) заманбап лингвистиканын актуалдуу маселесине – кыргыз тилинин материалында ретроспекция жана проспекция категорияларын комплекстүү изилдөөгө арналган. Бул эмгек кыргыз тил илиминде аталган тексттик категорияларды системалуу изилдөөнүн биринчи аракети болуп саналат, бул анын илимий жаңылыгын жана теориялык маанилүүлүгүн аныктайт.

Бул эмгек заманбап илимий парадигманын алкагында аткарылган. Ал тилдик кубулуштарды талдоодо коммуникативдик-функционалдык ыкмага багытталгандыгы менен мүнөздөлөт.

Эмгек теориялык жана практикалык маанилүүлүккө ээ. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу ретроспекция жана проспекция категориялары текст түзүүчү категориялар катары комплекстүү изилденген, алардын экстралингвистикалык негиздери аныкталган жана тилдик чагылдыруу каражаттары талданган.

Изилдөөнүн эмпирикалык базасын кыргыз жазуучуларынын эки романы – Ч. Айтматовдун "Кылым карытаар бир күн" жана К. Жусубалиевдин "Муздак дубалдар" түзөт. Автор булардын материалында ретроспекция жана проспекция категорияларынын кызматын талдайт, алардын экстралингвистикалык негиздерин жана тилдик чагылдыруу каражаттарын аныктайт.

Диссертант жалпы тил илиминин чөйрөсүндө (М.М. Бахтин, З.Й. Шмидт, Э. Косериу, И.Р. Гальперин, Т.В. Матвеева, М.Н. Кожина, З.Я. Тураеванын эмгектери), ошондой эле кыргыз тил илиминин чөйрөсүндө (С.Ж. Мусаев, С. Өмүралиева, Ж. Мамытов, Б. Усубалиев, Т.С. Маразыков, А.Э. Абдыкеримованын эмгектери) теориялык булактарды изилдөө жана системалаштыруу боюнча масштабдуу иш жүргүзгөн. Булар изилдөөгө бекем теориялык негиз түзүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Автор тил – кеп – текст түшүнүктөрүн ырааттуу түрдү айырмалап, алардын өз ара байланышын аныктайт жана көркөм тексттеги алардын аткарган кызматтарынын өзгөчөлүктөрүн талдайт. Ретроспекция жана проспекция категорияларын изилдөөдө алардын экстралингвистикалык негиздерин, тилдик чагылдыруу каражаттарын жана көркөм тексттеги кызматтарын талдоого алган.

Экстралингвистикалык факторлор менен шартталган жана функционалдык-семантикалык-стилистикалык категориялар (ФССК) катары каралган ретроспекция жана проспекциянын илимий жактан изилдениши баалуулукка ээ жана аларды жаңы изилдөө ракурсунда кароого мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөө ретроспекция жана проспекция категорияларынын калыптанышында лингвистикалык гана эмес, психологиялык, гносеологиялык, логикалык негиздерге да таянат. Бул алардын мүнөзүн жана көркөм тексттеги функциясын терең түшүнүүгө жардам берет.

Кемчиликтер жана сунуштар:

1. Иште терминологиянын ашыкча колдонулушу жана айрым терминдердин ырааттуу эмес колдонулушу байкалат. Булар диссертациянын мазмунун түшүнүгө кыйынчылык жаратат. Диссертациянын 14-бетинде автор мындай деп жазат: «Функционалдык семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) функционалдык-коммуникативдик, б.а., лингвистикалык – функционалдык-стилистикалык мамиледе жаралат, аларды изилдөө статикалык аспектте (тексттин натыйжасында), ошондой эле тексттик түзүлүштү чагылдырган жана коммуниканттардын таануу ишмердүүлүгүн түшүндүргөн принциптерди чагылдырууда пайда болот».

Бул фрагментте «функционалдык» терминин жана анын туундуларынын ашыкча кайталанышы байкалат. Терминологиялык аппаратты тактап, бирдиктүү кылып, тийиштүү негизделбеген синоним терминдерди колдонууну азыйтыш керек.

2. Иште эмпирикалык базанын чектелгендиги байкалат. Диссертант кыргыз тилиндеги ретроспекция жана проспекция категорияларынын функциялары жөнүндө жалпылоочу корутундуларды эки гана чыгарманын негизинде кылган. Изилдөөдө жанрдык жана авторлук ар түрдүүлүк эске алынбай калган. Изилдөөнүн эмпирикалык базасын кеңейтип, объективдүү жана репрезентативдүү корутундуларды чыгаруу үчүн ар кандай авторлордун жана жанрлардын чыгармаларын талдоого алынышы керек.

3. Конкреттүү мисалдарды талдоо көп учурда үзүндү (фрагменттик) жана сыпаттоо аркылуу гана берилген. Автор көркөм тексттерден алынган цитаталарды келтирет, бирок терең лингвистикалык талдоо жалпы байкоолор менен гана чектелген. Мисалы:

1) 5.2 бөлүмүндө "... Сабитжандын бала чагы эсине түштү: мотуракай бала эле, атасынын сүйгүнчүгү; темир жолчулардын Кумбелдеги мектеп-интернатына алпарып орноштурушканын эстеди" деген фрагментти талдоодо диссертант ретроспекциянын бар экендигин белгилөө менен гана чектелет, бирок анын текст түзүүчү ролун жана тексттин башка категориялары менен болгон байланышын караган эмес.

2) 5.3 бөлүмүндө диссертант: "Көркөм текстте логикалык факторду ишке ашырууда ретроспекция жана проспекция өзгөчө роль ойнойт" деп жазат, бирок логикалык фактор ретроспекция жана проспекция категориялары аркылуу кандайча ишке ашырыларын жана кандай тилдик каражаттар аркылуу колдонуларын көрсөтпөйт.

3) 5.4 бөлүмүндө, К. Жусубалиевдин "Муздак дубалдар" романын талдоодо, диссертант: "... шаардагы Арыковго жаккан бирден-бир жер ушер. Буерге жанагы үшкүрүккө окшогон оор, оор тамчылар да тийбептир, кичинекей кууш тунелге окшогон аллеянын ичи куп-куркак, жып-жылуу эле..." деген кеңири цитатаны келтирет, бирок көркөм убакыт жана мейкиндик түзүү үчүн колдонулган конкреттүү тилдик каражаттарды талдабайт.

Диссертант мисалдардын лингвистикалык талдоосун тереңдетип, ретроспекция жана проспекциянын конкреттүү тилдик чагылдыруу каражаттарын жана алардын тексттин башка категориялары менен өз ара байланышын аныктоосу керек.

4. Эмгекте ар кандай методологиялык ыкмалардын негиздеринин чектери аныкталбастан аралашып колдонулгандыгы байкалат. Мисалы, диссертант структуралык-семантикалык, функционалдык-стилистикалык, когнитивдик жана коммуникативдик-прагматикалык ыкмалардын элементтерин колдонот. Бул изилдөөнүн бирдиктүү методологиялык базасын кабылданышын кыйындатат. Мында диссертант изилдөөнүн методологиялык базасын тагыраак негиздеп, ар кандай ыкмалар кандайча бирдиктүү методологиялык системага интеграциялангандыгын көрсөтүш керек.

Н.А. Бийгелдиеванын "Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы" аттуу диссертациялык изилдөөсү белгиленген кемчиликтерге карабастан, кыргыз текст лингвистикасынын өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон оригиналдуу илимий изилдөө болуп саналат.

Автор ретроспекция жана проспекция категорияларын экстралингвистикалык факторлор менен шартталган функционалдык-семантикалык-стилистикалык категориялар катары изилдөөнүн бүтүн концепциясын түзүүгө жана көркөм убакыттын көп багыттуу континуум катары өзгөчөлүгүн ынанымдуу көрсөтүүгө жетишкен.

Жыйынтыктап айтканда, автордун талдоолору жана жеке чыгарган жыйынтыктары – өтө маанилүү жана жаңы. Изденүүчү Н.А.Бийгелдиеванын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аталышындагы докторлук диссертациясын ачык коргоого сунуштайм.

Отурумдун төрайымы, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Сагынбаева: Урматтуу кесиптештер, биздин бөлүмгө жетектөөчү мекеме катары дайындалган диссертациялык ишти окуп, сунуш-пикирлерди, мүчүлүштүктөрдү айтканыңыздарга ыраазычылык билдирем. Мен дагы өз пикиримди билдирип кетейин.

Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» темадагы докторлук

диссертациясынын биринчи бөлүмүндө тексттик лингвистиканы изилдөөгө алган окумуштуулардын эмгектерине сереп салынган.

Экинчи бөлүмдө тексттин семантикалык структурасындагы ретроспекция жана проспекция категориялардын типологиялык өзгөчөлүктөрү изилдөөгө алынган.

Үчүнчү бөлүмдө Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынын негизинде көркөм текст талдоого алынып, анда автордун эски менен жаңынын динамикасын ретроспекция категориясы аркылуу көрсөтөрү, өткөн окуяга кайрылбай туруп чыгарма жаза албай тургандыгын ачып көрсөткөн. Реалдуу убакыттын артка кайтпастыгын, бир багытта болорун, көркөм убакыттын артка кайтарын, көп багыттуу экендигин далилдеген.

Төртүнчү бөлүмдө көркөм текстте мындан аркы окуянын жүрүшү кандай болору алдын ала проспекция аркылуу билдирилери анализделип, көркөм тексттеги проспекция категориясын уюштуруучу лексикалык, грамматикалык каражаттар талдоого алынган.

Бешинчи бөлүмдө көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мүнөздөлгөн. Иштеги тыянактар, натыйжалар жана корутундулар изилдөөнүн максат-милдеттерин жүзөгө ашыруунун негизинде чыгарылган. Иштин теориялык деңгээли талапка ылайык келет. Диссертациялык изилдөө жалпы тил илиминин жоболорун, аспектилерин пайдалануу менен аткарылган жана бул диссертациялык изилдөө – мазмундук жактан концептуалдуу докторлук диссертация, анын мазмунунда бир концепция камтылгандыктан, диссертациялык ишти жаңы багыттагы изилдөө катары сунуштайбыз.

Диссертациянын жалпы мазмунуна доо кетирбеген айрым мүчүлүштүктөр, сунуштар катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Темпоралдык конструкцияны фразеологологиялык айкаштарга карай классификациялоодо колдонулган маалыматтар булагын терең анализге алып, синтездеп берсе туура болмок.

2. Талдоого алынган категорияларды уюштуруучу тилдик бирдиктердин семантикасынын убактылуу түзүлүштөрдө убактылуу өзгөрүп кетүү жөндөмүнө ээ болуусу изилдөөдө ачып көрсөтүлгөн. Келечекте бул тилдик кубулуштун өзгөрүү себептеринин изденүүсү керектигин диссертациянын аягында сунуш катары көрсөтүп койсо туура болот.

Жыйынтыктап айтканда, Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын докторлук диссертацияларга койгон талаптарына толук жооп берет, ал эми анын автору Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловна 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

Отурумдун төрайымы, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Сагынбаева: Урматтуу кесиптештер, эгерде дагы сунуш, каалоо-тилектер, сын-пикирлер жок болсо, анда чечим кабыл алалы. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультетинин филология бөлүмүнүн кезектеги отурумуну

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1.1. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын докторлук диссертацияларга койгон талаптарына толук жооп берет.

1.2. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловна 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга толук татыктуу.

(Макул - 6; каршы - жок; калыс - жок)

**Жыйындын төрайымы,
филология илимдеринин доктору,
профессор**

Б.Сагынбаева

**Катчы филология илимдеринин
кандидаты, доцент**

К.А.Калиева